

માનવ વિકાસ: ભારત અને ગુજરાતની વર્તમાન સ્થિતિ

૧. પ્રસ્તાવના:

વિકાસની ઝંખનામાં માનવજાતિ સતત પ્રયત્નશીલ છે. પરંતુ આ વિકાસને વ્યાખ્યાયિત કરવામાં અનેક મતભેદ પ્રવર્તે છે. શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓ માનતા હતા કે રાષ્ટ્રીય આવકમાં સતત વૃદ્ધિ એટલે વિકાસ. પરંતુ સ્વૈરવિહારી મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં લાંબાગાળે કુદરતી સાધનોનાં મર્યાદિત પુરવઠાનાં કારણે સમાજ સ્થગિત બને છે તેમ તેઓ માનતા. પરિણામે અર્થશાસ્ત્ર "નિરાશાનું શાસ્ત્ર" તરીકે ઓળખાયું. નવશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓ માટે ઔદ્યોગિકીકાંતિ અને ટેકનોલોજીકલ પ્રગતિ આધારીત સમાજમાં વિકાસ સતત ચાલનારી પ્રક્રિયા બની, જેમાં રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવકમાં સતત વધારો થયો છે. ૨૦મી સદીના અંત સુધી રાષ્ટ્રીય આવકમાં સતત વધારો કરવાનો ઉદ્દેશ રહ્યો. ખાસ કરીને ૧૯૫૦ તથા ૧૯૬૦ના દાયકામાં નવા સ્વતંત્ર થયેલાં દેશો અને બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી આર્થિક કટોકટીમાંથી બહાર આવવા મથતા દેશો માટે રાષ્ટ્રીય આવકમાં સતત વૃદ્ધિનું આકર્ષણ રહ્યું. પરંતુ આ વિકાસની સાથે સાથે આવકની અસમાનતા વધી, ઝૂપડપટ્ટીમાં વધારો થયો, ગુનાખોરી અને લૂંટફાટ વધી, પ્રદૂષણનાં પ્રશ્નો વધુ વ્યાપક બન્યા. જેથી માનવ કલ્યાણમાં ઘટાડો થયો. વિકાસનાં પરંપરાગત ખ્યાલની સાથે વિદ્વાનોની સહમતી ન હતી.

સમયનાં જુદાં જુદાં તબક્કે ચિંતકોએ વિકાસ અંગે વિચારો રજૂ કર્યા. આ ઉપરાંત એરિક્સોમે (૧૯૮૧) તથા શુમાકરે (૧૯૭૪) જેવા વિદ્વાનોએ પ્રશ્નિમી મૂડીવાદની ટીકા કરતાં ઔદ્યોગિક સમાજનાં સ્થાને માનવ કેન્દ્રિત તથા યોગ્ય ટેકનોલોજી વિકસાવવાનું કહ્યું હતું. પીતાંબર પંતે (૧૯૭૦ના દશકમાં) શિક્ષણ, આરોગ્ય, અને મૂળભુત આવશ્યકતાનો અભિગમ વિકસાવ્યો. અમર્ત્યસેને ૨૦મી સદીનાં છેલ્લા દશક દરમ્યાન માનવક્ષમતા આધારીત માનવ વિકાસનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં માનવ વિકાસનો ભારત અને ગુજરાતના સંદર્ભમાં વિસ્તૃત અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો જેમાં, માનવ વિકાસઅંગેનો ખ્યાલ, માનવ વિકાસઆંકના માપદંડો, માનવ વિકાસઆંકની ગણતરી કરવાની પદ્ધતિ ભારતનાં સંદર્ભમાં માનવ વિકાસઆંકની ગણતરી, વિશ્વ ભારત અને ગુજરાતમાં માનવ વિકાસ આંકની વૈશ્વિક કક્ષાએ અને ભારતમાં શું પરિસ્થિતિ છે તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૨. માનવ વિકાસ અંગેની વિભાવના:

અર્થશાસ્ત્રનાં પ્રારંભથી જ સમૃદ્ધિ હાંસલ કરવાની પ્રયુક્તિઓ વિચારાતી આવી છે. શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રી એડમ સ્મિથ જ્યારે રાષ્ટ્રની સંપત્તિની વાત કરે છે, ત્યારે તેના વિસ્તૃત અર્થમાં સંપત્તિ સાધ્ય ન હતું પરંતુ સાધન હતું. તેના દ્વારા રાષ્ટ્રોનાં કલ્યાણમાં વધારો કરવો તે સાધ્ય છે. પરંતુ ત્યારબાદ ૧૯મી સદીનાં

અંતમાં અને ૨૦મી સદીના પૂર્વાધમાં મોટા ભાગનાં અર્થશાસ્ત્રીઓ એક પ્રકારની વૃદ્ધિ ભ્રમણાનાં શિકાર થયેલાં જણાયા જેમાં ભૌતિક ઉત્પાદનમાં વધારો પોતે જ સાધ્ય હોય તેવું જણાયું. અહિં વિકાસ અને વૃદ્ધિ એક બીજાના પર્યાય બની ગયાં હતાં. પરંતુ વિશ્વનાં અલ્પ વિકસિત રાષ્ટ્રોના અનુભવથી જણાયું કે માત્ર આર્થિક વૃદ્ધિ થતા સમાજનાં કુલ કલ્યાણમાં વધારો હાંસલ કરી શકાયો નથી. સમાજનાં કુલ કલ્યાણમાં વધારો હાંસલ કરવા આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસની વિભાવનાઓમાં તફાવત કરવામાં આવ્યો. આમ કરતા વિકાસની નવી વિભાવના ઓને વ્યાખ્યાયિત કરવાના પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા. આ પ્રશ્નોની વિચારણામાં વિકાસની વિભાવનાઓના જુદા-જુદા ખ્યાલો વિકાસ પામ્યા સમયના જુદાં-જુદાં તબક્કે ચિંતકોએ વિકાસ અંગે રજૂ કરેલા મંતવ્યો દૂકમાં નીચે મુજબ રજૂ કરી શકાય.

માનવ વિકાસ શબ્દસમૂહ માનવ ક્ષમતાઓના વિસ્તરણ, પસંદગીઓનો વ્યાપ, સ્વાતંત્ર્યનાં વિકાસ અને માનવ અધિકારોના અમલ રૂપે આર્થિક વિકાસના સાહિત્યમાં સ્વીકાર પામવા યોગ્ય થયો છે. માનવ વિકાસ કેવળ શિક્ષણ, આરોગ્ય પોષણ અને સંસાધનો પર નિયંત્રણ કરતાં કંઈક વધુ બાબતોનો સંકેત આપે છે. માનવ વિકાસ શબ્દ વિકાસનાં સાહિત્યમાં ઉદ્દેશ તરીકે અને વૈકલ્પિક ઉદાહરણ તરીકે વર્ષોથી ઊભરી આવ્યો છે.

“માનવ વિકાસ એટલે, લોકો જીવનમાં વિશાળ તક મેળવી શકે તે માટે તેમની ક્ષમતાની વૃદ્ધિ,” (માનવ વિકાસનાં આધરસ્તંભો-૨૦૦૯).

ભારતનાં સંદર્ભમાં “માનવ વિકાસ એટલે, જેમનામાં મળભૂત ક્ષમતા ન હોય તેમનામાં તેનો વિકાસ કરવો તે જેઓ હાંસિયામાં મૂકાય ગયા હોય તેમને સહાય કરવી એવો પણ તેનો અર્થ થાય છે”. માનવવિકાસ માનવ સમાજનો ઉદ્દેશ હોવા ઉપરાંત આ ઉદ્દેશ પ્રાપ્ત કરવા માટે અપનાવવાનો વિકાસ ઢાંચો પણ છે (ઈન્ડિરા હિરવે ૨૦૦૪).

સેનના મતે “માત્ર આર્થિક વૃદ્ધિથી માનવ વિકાસ થઈ શકે નહી તે માટે ભૌતિક સાધનો (ચીજવસ્તુ)ની વૃદ્ધિ સાથે લોકોની કામગીરીઓ, ક્ષમતાઓ અને પસંદગીઓના સ્વાતંત્ર્યોની વૃદ્ધિ પણ થવી જોઈએ.” સેન ક્ષમતાઓના સતત વિસ્તરણને માનવ વિકાસ કહે છે.

આયોજન યુગની શરૂઆતમાં મોટા ભાગના દેશો આર્થિક વૃદ્ધિને મહત્ત્વ આપતા હતાં અને વિકાસના માપદંડમાં તે ફક્ત ઘરગથ્થુ ઉત્પાદન અને માથાદીઠ આવકને ગણતરીમાં લેવામાં આવતાં. પરંતુ વીસમી સદીના છેલ્લા દાયકામાં આર્થિક વિકાસ (GDP) અને માનવ કલ્યાણનો ખ્યાલ હોવાની પ્રતીતિ થઈ. માનવ કલ્યાણનો ખ્યાલ પોતે જ મહદઅંશે ફક્ત ઉત્પાદન અને સેવાઓનો વપરાશ નહિ પરંતુ વસતીના તમામ વર્ગો, ખાસ કરીને વંચિતો અને ગરીબી નીચે જીવતા લોકો માટે આર્થિક અને સામાજિક રીતે અર્થપૂર્ણ જીવનઘોરણ મેળવવા માટે પાયાની જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત થાય તેવો રહ્યો છે. આર્થિક વૃદ્ધિ થવાથી વિકાસના લાભો સમાજના તમામ વર્ગો સુધી સરખા પ્રમાણમાં આપમેળે પહોંચશે તેવો ગર્ભિત ખ્યાલ સેવવામાં આવે છે. પરંતુ તે હજી સુધી પહોંચી શક્યાં નથી.

કોષ્ટક:૧ .૧ વિકાસ અંગે વિવિધ અર્થશાસ્ત્રીઓએ રજૂ કરેલ આંક દર્શાવતું કોષ્ટક				
ક્રમ	આંક	સમય	ચિંતક	સ્વરૂપ
૧	જીવન ધોરણ	૧૯૭૪	જે.દેવોનોસ્કી	લોકોને પ્રાપ્ત થતા ચીજવસ્તુ અને સેવાના આધારે લોકોના સંતોષનો સ્તર માપી શકાય.
૨	કલ્યાણનો આંક	૧૯૮૦	એ.ઓસ્કાર	લોકોના કલ્યાણનો સ્તર
૩	જીવનની ગુણવત્તા	૧૯૮૦	એ.સ્કાલાઈ	પર્યાવરણીય પ્રદૂષણ,સુરક્ષામાં ઘટાડો અને જીવનની ગુણવત્તામાં ઘટાડાના સંદર્ભમાં જીવન ધોરણ
૪	જીવનની ગુણવત્તા	૧૯૮૦	અમલાન દત્તા અને અગ્રવાલ	લોકોના પોતાના જીવનની સ્થિરતાના સંદર્ભમાં ગુણાત્મક પરિપેક્ષ્ય
૫	જીવનની ગુણવત્તા	૧૯૮૨	મોરિસડી.	સરેરાશઆયુષ્ય, આક્ષરજ્ઞાન અને બાળમૃત્યુદર
૬	સામાજિક પ્રગતિઆંક	૧૯૮૪	એમ.દેસાઈ	વ્યક્તિગત આયુષ્ય,ખાનગી વસ્તુનો વપરાશ તથા શુદ્ધપાણી, સફાઈ, સુરક્ષા અને વાહનવ્યવહાર જેવી જાહેર વસ્તુની પ્રાપ્તિ

તાજેતરના વર્ષોમાં આર્થિક વિકાસના માપન માટે કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનનાં વિકલ્પ રૂપે નવા માપનની શોધ કરતા અવરૈટ હૈજન (Everett E. Hagen), ડોનાલ્ડ એચ.નીવૈરોસ્કી (Donald H. Niewiaroski), ઈર્મા એડલમેન (Irma Adelman), અને સિન્યા ટાઈફ મોરિસ (Cynthia Taft Morris), તથા હાર્બિન્સન (Harbinson), મૈરુહનિક (Maruhnic), અને રૈજનિક(Res nick)એ વિકાસના માપન માટે વ્યાપક (ઘણાં) સૂચકઆંક તૈયાર કર્યા છે. મોરિસ ડી.મોરિસ (Morris.D Morris)એ જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તાનો સૂચકઆંક (Physical quality of life index) સંકલ્પના વિકસિત કરી છે. જ્યારે પોલ સ્ટ્રીટને (Paul Streeten)મૂળ દૃષ્ટિકોણને અપનાવા પર ભાર મૂક્યો છે. આ પ્રયાસોએ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના વિકાસ કાર્યક્રમ(United Nations Development Programme) દ્વારા માનવ વિકાસ સૂચક આંક (Human Development) ની પ્રસ્તુતા માટેનો માર્ગ ખોલી આપ્યો. માનવ વિકાસ સૂચકઆંક સૌપ્રથમ ૧૯૯૦નાં માનવ વિકાસ રિપોર્ટમાં પ્રકાશિત થયો હતો. તેને મહેબુબ-ઉલ-હક્ક(Mahbuub Ul- Haq)ની દેખરેખ હેઠળ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. આર્થિક વિકાસના નિર્દેશક તરીકે જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા ના આંકનાં સંશોધન બાદ ૧૯૮૯-૯૦ ના સમયગાળામાં લોર્ડ મેઘના.દ.દેસાઈ અને નોબેલ પુરસ્કાર ડૉ. અમર્ત્યસેન દ્વારા માનવ -વિકાસ આંકના ખ્યાલની રજૂઆત કરવામાં આવી હતી અને સંયુક્ત રાષ્ટ્ર કાર્યક્રમ દ્વારા ૧૯૯૦માં પ્રથમ માનવ વિકાસ અહેવાલમાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

એક એવા માપની શોધનાં પ્રયાસ સ્વરૂપે જેમાં આ બધા માપદંડોને કોઈક રીતે સમાવેશ કરવામાં આવે, સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ દ્વારા ૧૯૯૦માં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ પોતાના પ્રથમ Human Development Reportમાં માનવ વિકાસ સૂચકાંક (Human Development Index)ની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી. એ સાચું છે કે માનવ વિકાસની વ્યાખ્યા એટલી વિશાળ છે કે તેને કોઈ એક સૂચક આંકમાં પુરેપુરી રીતે વ્યક્ત કરવું શક્ય નથી. પરંતુ આ પ્રકારના સૂચકાંકથી માનવ વિકાસનું મહત્વ સ્પષ્ટ કરવું તથા વિકાસનો એક વ્યાપક દષ્ટિકોણ પ્રાપ્ત કરવું શક્ય બને છે. જેવી રીતે સ્ટ્રીટન(Streeten)ના મતે આ સૂચકાંકનાં પક્ષમાં સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ તર્ક એ છે કે આનાથી કુલ રાષ્ટ્રીય ઘરેલું ઉત્પાદન જેવા સૂચકાંકોની અપર્યાપ્તતા સ્પષ્ટ કરવામાં સહાયતા મળે છે

૧૯૯૦થી માનવ વિકાસઆંકની ગણતરી સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ દ્વારા કરવામાં આવે છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ દર વર્ષે માનવ વિકાસ હેવાલ (Human Development Report) બહાર પાડે છે. સૌ પ્રથમ ૧૯૯૧માં માનવ વિકાસ અહેવાલમાં વિકાસને વ્યક્ત કરવા માટે મુખ્યત્વે ત્રણ માપદંડોનો આધાર લેવામાં આવ્યો હતો.

૧. જન્મ સમયે અપેક્ષિત આયુષ્ય

૨. શિક્ષણ

૩. જીવન ધોરણ-માથાદીઠ આવક(PPP\$)

૨૦૧૦ પહેલા માનવ વિકાસ આંક (Human Development Index)ની ગણતરી માટે અલગ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.૨૦૧૦ પછી અલગ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. માનવ વિકાસ સૂચકાંક (Human Development Index)ની ગણતરી

$$\text{સૂત્ર:માનવ વિકાસ સૂચક આંક} = \frac{\text{ખરેખરનું મૂલ્ય}(X) - \text{લઘુતમ મૂલ્ય}(L)}{\text{ગુરૂતમ મૂલ્ય}(M) - \text{લઘુતમ મૂલ્ય}(L)}$$

સૌથી પહેલું પગથિયું પ્રત્યેક માપદંડ માટે સૂચકાંક નક્કી કરવાનું છે. નિર્દેશકોને (Indicators) ને 'શૂન્ય' થી 'એક' ની વચ્ચે સૂચકાંક (Index) ના રૂપમાં વ્યક્ત કરવા માટે સૌપ્રથમ ન્યુનતમ તથા મહત્તમ મૂલ્ય નક્કી કરવું જરૂરી છે. માનવ વિકાસ અહેવાલ (HDR) ૨૦૧૩માં ૧૯૯૦થી૨૦૧૨ની સમય શ્રેણી (Time series)માં ઉચ્ચ મેળવેલા સ્તરને 'મહત્તમ મૂલ્ય'નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. ન્યુનતમ મૂલ્યને ઉપરનાં ન્યુનતમ સ્તર દ્વારા નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે. ન્યુનતમ અપેક્ષિત આયુષ્ય ૨૦ વર્ષ લેવામાં આવ્યું છે. શિક્ષણ સાથે સંબંધિત બંને માપદંડ માટે ન્યુનતમ મૂલ્ય શૂન્ય લેવામાં આવ્યું છે કેમ કે સમાજમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ શિક્ષણ વિના જીવન ગુજારી શકે છે. ન્યુનતમ પ્રતિ વ્યક્તિદીઠ આવક ૧૦૦ ડોલરમાં લેવામાં આવી છે. આ રીતે (Human Development Report ૨૦૧૩)માં જુદાં-જુદાં નિર્દેશકો માટે ન્યુનતમ અને મહત્તમ મૂલ્ય લેવામાં આવ્યું છે.

કોષ્ટક: ૨ માનવ વિકાસ સૂચક આંક(Human Development Index)ની માપદંડોના મૂલ્યો દર્શાવતું કોષ્ટક:				
ક્રમ	પરિમાણ		ન્યુનતમ મૂલ્ય	મહત્તમ મૂલ્ય
માનવ વિકાસ આંકની ગણતરી કરવાની જૂની પદ્ધતિ				
૧	જન્મ સમયે અપેક્ષિત આયુષ્ય સૂચકઆંક	=	૨૫	૮૫
૨	પ્રૌઢ સાક્ષરતા સૂચક આંક	=	૦૦	૧૦૦
૩	જીવન ધોરણ-માથાદીઠ સૂચક આંક	=	૧૦૦ ડોલર	૪૦,૦૦૦ડોલર
માનવ વિકાસ આંકની ગણતરી કરવાની નવી પદ્ધતિ (૨૦૧૦)				
૧	જન્મ સમયે અપેક્ષિત આયુષ્ય સૂચક આંક	=	૨૦	૮૫
૨	સરેરાશ શાળાવર્ષો સૂચક આંક	=	૦૦	૧૦૦
૩	અપેક્ષિત શાળાવર્ષો સૂચક આંક	=	૦૦	૧૦૦
૪	સંયુક્ત શૈક્ષણિક સૂચક આંક	=	૦૦	૧૦૦
૫	આવક સૂચક આંક	=	૧૦૦ડોલર	૪૦,૦૦૦ડોલર
સ્ત્રોત: માનવ વિકાસ અહેવાલ-૨૦૧૩				

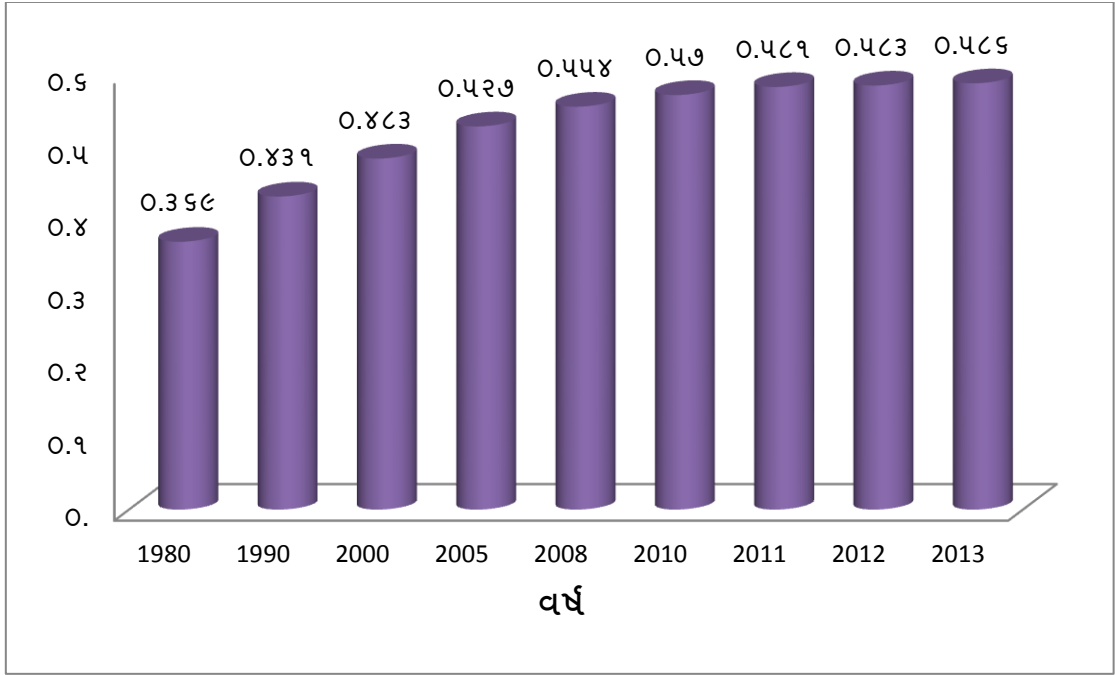
માનવ વિકાસ આંકનું મૂલ્ય શૂન્ય (૦) અને એક (૧) તેના આધારે વિશ્વના રાષ્ટ્રોનો માનવ વિકાસ કેટલો થાય છે તે જાણી શકાય છે, જેમ કે

- અતિ ઊંચો માનવ વિકાસ (માનવ વિકાસ આંક મૂલ્ય ૦.૯૦૦ કે તેથી વધુ)
- ઊંચો માનવ વિકાસ (માનવ વિકાસ આંક મૂલ્ય ૦.૮૦૦ – ૦.૮૯૯)
- મધ્યમ માનવ વિકાસ(માનવ વિકાસ આંક મૂલ્ય ૦.૫૦૦-૦.૭૯૯)
- નીચો માનવ વિકાસ (માનવ વિકાસ આંક મૂલ્ય ૦.૫૦૦થી નીચે)

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ એ નવી ૨૦૧૦ પદ્ધતિ માં જન્મ સમયે અપેક્ષિત આયુષ્યને પહેલા માનવ વિકાસ અહેવાલની જેમ જ પરિભાષિત કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે જ્ઞાન સંબંધી તથા સારા જીવન સ્તર સંબંધી માપદંડોમાં પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું છે. આગળના અહેવાલમાં સારા જીવન ધોરણના માપદંડના માપન માટે પ્રતિ કુલ ઘરેલું ઉત્પાદનને લેવામાં આવતું હતું જ્યારે માનવ વિકાસ અહેવાલ-૨૦૧૦માં રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનને લેવામાં આવ્યું છે. કુલ ઘરેલું ઉત્પાદનના સ્થાને રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનને એ માટે જરૂરી સમજવામાં આવ્યું છે કે વૈશ્વિકીકરણનાં જમાનામાં દેશનાં નાગરીકોની આવક તથા ઘરેલું ઉત્પાદન વચ્ચે મહત્ત્વ પુર્ણ અંતર હોઈ શકે છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાન સંબંધી માપદંડની વાત છે ત્યારે તેમાં સાક્ષરતાની જગ્યાએ હવે સરેરાશ શાળાના વર્ષો

(Mean Year of Schooling) તથા કુલ નોંધણી દરનાં સ્થાને અપેક્ષિત શાળાના વર્ષો (Expected Years of Schooling) ને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

ભારતમાં માનવ વિકાસનો પ્રવાહ

ઉપરોક્ત માપદંડ પ્રમાણે ભારતનો માનવ વિકાસ આંકની તરાહ જોઈએ તો ૧૯૮૦માં HDIનું મૂલ્ય ૦.૩૫૬ હતું જે ૧૯૯૦માં ૦.૪૩૯ જેટલું થયું હતું. ૨૦૦૦માં તે વધીને ૦.૪૮૩ જેટલું થયું અને ૨૦૦૫માં તે મૂલ્ય ૦.૫૨૭ જેટલું હતું. ૨૦૧૦માં ૦.૫૭૦ અને ૨૦૧૧માં ૦.૫૮૧ જેટલું હતું. જે ૨૦૧૩ નાં માનવ વિકાસ હેવાલ પ્રમાણે માનવ વિકાસ આંકનું મૂલ્ય ૫૮૬^૧ જેટલું થયું છે. પ્રસ્તુત પરિણામો ભારતમાં થઈ રહેલા હકારાત્મક ફેરફારો દર્શાવે છે જે પ્રમાણે ભારત મધ્યમ માનવ વિકાસ આંકમાં આવે છે. અને તેનો ક્રમ ૧૩૫મો હતો.

આર્થિક વિકાસનું અંતિમ ઉદ્દેશ્ય તો માનવ કલ્યાણનું જ છે અને માત્ર માથાદીઠ આવક વધવાથી એ શક્ય બનતું નથી. માનવ વિકાસના આંકમાં જે ઘટકોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે, તેનો જો અભ્યાસ કરીએ તો તેમાં ખાસ કરીને જન્મ સમયે અપેક્ષિત આયુષ્ય, યોખ્ખા શિક્ષણનો દર, તો વૈશ્વિકસ્તરે પસંદગીયુક્ત રાષ્ટ્રોમાં ભારતનો દેખાવ સારો રહ્યો છે. જો કે વિકસિત રાષ્ટ્રોની તુલનામાં ભારત હજી ઘણું પાછળ છે. માનવ વિકાસ આંક(Human Development Index) જન્મ સમયે સરેરાશ આયુષ્ય (Life expectancy at birth) શાળાના વર્ષો(Mean years of schooling) શાળાના અપેક્ષિત વર્ષો (Expected years of schooling) કુલ રાષ્ટ્રીય આવક માથાદીઠ (Gross National income (GNI) per capita) વગેરે જેવાં માપદંડોમાં ભારત ક્યાં છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

માનવ વિકાસ આંકમાં જે ઘટકોનો સમાવેશ થાય છે તેમાં સૌથી ઊંચો માનવ વિકાસ ધરાવતાં પસંદ કરેલા દેશોમાં નોર્વેમાં જન્મ સમયે અપેક્ષિત આયુષ્ય ૨૦૧૩ માં ૮૧.૫ હતું. જાપાનમાં ૮૩.૬ વર્ષ હતું. દક્ષિણ એશિયાના દેશોની વાત કરીએ તો દક્ષિણ એશિયાના દેશોમાં આ પ્રમાણ ૨૦૧૩માં ૬૭.૨ જ્યારે ભારતમાં આ પ્રમાણ ૬૬.૪ જેટલું હતું વિશ્વની સરેરાશ જન્મ સમયે આયુષ્ય મર્યાદા છે તેની નજીક ભારતનું સ્થાન જોવા મળે છે માનવ વિકાસ અને શિક્ષણ એ બંને એક સિક્કાની બાજુઓ છે. એટલે કે માનવ વિકાસમાં શિક્ષણ કેન્દ્ર સ્થાને રહેલું છે. શિક્ષણને મૂળભુત માનવ ક્ષમતા તેમ જ સશક્તિકરણના સાધન તરીકે ગણવામાં આવે છે. ભારતમાં શિક્ષણનો દર ૭૪.૦૪ ટકા છે જ્યાં પુરુષોમાં ૮૨.૧૪ અને સ્ત્રીઓમાં ૬૫.૪૬ ટકા જેટલો છે જેની તુલનામાં વિકસિત રાષ્ટ્રો અને મધ્યમ સ્તરનો માનવ વિકાસ આંક ધરાવતા રાષ્ટ્રોની તુલનામાં પણ ભારતની પરિસ્થિતિ પાછળ હોય તેમ જોવા મળે છે. આ ઉપરથી કહી શકાય કે ભારતમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે હજી સુવિધાઓનું પ્રમાણ ઓછું છે. તેમ જ શિક્ષણ પાછળ ખર્ચ પણ ઓછું થાય છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રની આર્થિક પ્રગતિ અને આર્થિક વિકાસ પાછળ જે પરિબલો ભાગ ભજવતાં હોય તેમાં શિક્ષણ સૌથી અગત્યનું છે. શિક્ષણથી આર્થિક વિકાસને વેગ મળે છે.

માનવ વિકાસનાં આર્થિક પરિબલોમાં માથાદીઠ આવક પણ એટલી જ અગત્યની છે. ૧૯૫૧માં માથાદીઠ ચોખ્ખી આવક ૧૯૯૩-૯૪ના ભાવોએ રૂ.૩૬૮૭ હતી જે ૨૦૦૦-૦૧માં વધીને રૂ.૧૦,૨૫૪ જેટલી થઈ હતી. ૨૦૦૫-૬ માં ચાલુ ભાવે માથાદીઠ આવક રૂ.૨૭૧૨૩ હતી ૨૦૦૯-૧૦માં ૪૬૪૯૨ કરોડ અને ૨૦૧૦-૧૧માં ચાલુ ભાવે રૂ.૫૪૩૫ (સામાજિક-આર્થિક માપદંડો-૨૦૧૨) કરોડ હતી. આ જ આવકને HDI ના સંદર્ભમાં અમેરિકન ડોલર અને સમખરીદ શક્તિના આધારે જો તપાસીએ તો ભારત વિકસિત રાષ્ટ્રોની સરખામણીમાં ઘણું પાછળ છે .વર્ષ ૨૦૧૧નાં સમખરીદ શક્તિનાં આધારે અમેરિકા અને જાપાનની માથાદીઠ આવક (અમેરિકન ડોલરમાં) અનુક્રમે \$ ૫૨,૩૦૮ અને \$ ૩૬,૭૪૭ જેટલી છે, જેની તુલનામાં ભારતની ૫,૧૫૦ અમેરિકન ડોલર જેટલી છે જે વિકસિત રાષ્ટ્રોની તુલનામાં ૧૨ થી ૧૫ ગણી ઓછી છે. વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોની આવક પણ ૫૯૬૦ અમેરિકન ડોલર જેટલી છે તેમજ વિશ્વની સરેરાશ ૧૩,૭૨૩ ડોલર જેટલી માથાદીઠ આવક છે. જોકે દક્ષિણ એશિયાના દેશોની સરખામણીમાં ભારતનું પરિણામ સારું છે. માથાદીઠ આવક એ માનવ વિકાસ આંકનો મહત્ત્વનો નિર્દેશક છે. જેથી ભારતે માથાદીઠ આવકમાં વધારો કરવા જુદા જુદા ક્ષેત્રને મહત્ત્વ આપી અને સફળ પ્રયાસો કરવા જોઈએ

૩.ભારતમાં શિક્ષણ અને માનવ વિકાસ:

શિક્ષણ એ દરેક નાગરિકનાં વિકાસનો પાયો છે જે દેશનું ભવિષ્ય નક્કી કરે છે. હાલમાં જ ભારતે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પ્રવેશ, શિક્ષણ સતત રાખવા, નિયમિત હાજરી અને સાક્ષરતામાં વધારો કરવામાં સારી પ્રગતિ કરી છે જેમાં ભારતની બે તૃતીયાંશ વસ્તીનો સમાવેશ થાય છે. ભારતની સુધરેલી શિક્ષણ વ્યવસ્થાને ભારતનાં સારા આર્થિક વિકાસમાં યોગદાનરૂપ માનવામાં આવે છે. પણ સાથેસાથે ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા ખૂબ જ મહત્ત્વની બાબત બની રહી છે.

૧૪ વર્ષ સુધીનાં દરેક બાળકને વિનામૂલ્યે અને ફરજિયાત શિક્ષણ, ભારતનાં સંવિધાનની જોગવાઈ છે. ભારતમાં શિક્ષણ અધિકારોના કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો છે જે ૬-૧૪ વર્ષનાં બાળક માટે શિક્ષણને પાયાનાં અધિકાર તરીકે ગણે છે. દેશને હજી સર્વવ્યાપી પ્રાથમિક શિક્ષણનો ધ્યેય હાંસલ કરવાનો બાકી છે જેનો અર્થ છે ૧૦૦ ટકા શાળા પ્રવેશ અને શાળામાં સગવડો અને વસવાટ દ્વારા બાળકોને શાળામાં સતત રાખવા. આ બાઈને પુરવા માટે સરકારે ૨૦૦૧માં સર્વ શિક્ષા અભિયાનની શરૂઆત કરી છે જે વિશ્વનો આ પ્રકારનો સૌથી મોટો કાર્યક્રમ છે.

ભારતમાં સાક્ષરતા દરની વાત કરીએ તો ભારતમાં ૧૯૫૧ પછી સાક્ષરતા દરમાં વધારો થયો છે ૧૯૫૧માં પુરુષોમાં સાક્ષરતા દર ૨૭.૧૬ ટકા અને સ્ત્રીમાં ૮.૯ ટકા જ્યારે કુલ પ્રમાણ ૧૮.૩ ટકા હતું ૨૦૧૧માં આ પ્રમાણ વધીને અનુક્રમે ૮૦.૯ અને ૬૪.૬ ટકા જ્યારે કુલ પ્રમાણ ૭૩.૦ ટકા જોવા મળે છે.

પ્રાથમિક કક્ષાએ વિદ્યાર્થીઓનો કુલ નોંધણી દર વર્ષ ૧૯૯૦-૯૧માં ૮૩.૮ ટકા અને ૨૦૦૦-૦૧માં આ પ્રમાણ ૯૫.૭ ટકા હતું જે ૨૦૧૧ ૧૦૬.૫ ટકા જોવા મળે છે. જે ૨૦૧૩-૧૪ ના કામચલાઉ આંકડા મુજબ ૯૯.૩ ટકા થવા પામ્યું છે. આ ઉપરાંત ઉચ્ચ પ્રાથમિક શિક્ષણના ક્ષેત્રે વિદ્યાર્થીઓનો કુલ નોંધણી દર ૧૯૫૦-૫૧માં છોકરીઓમાં ૪.૬ ટકા જેટલો હતો જ્યારે છોકરાઓમાં આ પ્રમાણ ૨૦.૬ ટકા અને કુલ નોંધણી પ્રમાણ ૧૨.૭ ટકા હતું. ૨૦૧૧-૧૨માં આ પ્રમાણ અનુક્રમે ૮૨.૫ અને ૮૧.૪ ટકા છે જ્યારે કુલ નોંધણી પ્રમાણ ૮૨.૦૦ ટકા જેટલું છે.

ખાનગી શિક્ષણની વાત કરીએ તો ભારતમાં માધ્યમિક ખાનગી પરંતુ સહાય મેળવતી હોય તેવી શાળાઓની સંખ્યા ૧૯૭૩-૭૪માં ૫૭.૦ ટકા હતી જ્યારે ખાનગી પરંતુ સહાય ન મેળવતી હોય તેવી શાળાની સંખ્યા ૫.૬ ટકા હતી ૨૦૦૫-૦૬માં તેની સંખ્યા અનુક્રમે ૩૧.૦ અને ૩૧.૮ જેટલી હતી. જેનું પ્રમાણ વધીને ૨૦૧૧-૧૨માં ૨૫.૮ ટકા થઈ હતી. ખાનગી સહાય મેળવતી ઉચ્ચ માધ્યમિક ખાનગી શાળાનું પ્રમાણ ૨૦૧૧-૧૨માં ૨૧.૮ અને ખાનગી સહાયન મેળવતી હોય તેવી ઉચ્ચ માધ્યમિક ખાનગી શાળાની સંખ્યા ૩૭.૬ ટકા હતી. ખાનગી પ્રાથમિક શાળાનું પ્રમાણ ૨૦૧૧-૧૨માં ૯.૫ ટકા હતું.

શિક્ષણના ક્ષેત્ર સરકાર દ્વારા કરવામાં આવતા ખર્ચ બે પ્રકારે થાય છે. (૧) યોજના ખર્ચ (Plan Expenditure) અને (૨) બિન યોજના ખર્ચ (Non – Plan Expenditure). વર્ષ ૧૯૯૭-૯૮ થી ૨૦૧૨-૧૩ વર્ષના દરમિયાન શિક્ષણ પાછળ કરવામાં આવેલા કુલ ખર્ચ રાષ્ટ્રીય આવકની ટકાવારીના આંકડા વલ્ડ બેન્ક દ્વારા આપવામાં છે તે મુજબ. જીડીપીની કુલ ટકાવારીના શિક્ષણ પરના ખર્ચનું પ્રમાણ ૧૯૯૭માં ૨.૮૩ ટકા હતું તે ૨૦૦૫માં ૩.૧૩ ટકા થયું હતું ૨૦૧૧માં તે ૩.૮૫ અને ૨૦૧૨માં ૩.૮૬ ટકા જોવા મળે છે. આમ છતાં શિક્ષણ પાછળ હજી વધારે પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવાની જરૂર છે.

૪. ભારતમાં આરોગ્ય અને માનવ વિકાસ:

ભારતના માનવ વિકાસ આંકના મૂલ્ય પર સવાસ્થનાઆંક ની અસરકારકતાં વધુ જોવા મળે છે. સ્વાસ્થ્યનું અગત્યનો માપદંડ અપેક્ષિત આયુષ્ય છે. જન્મ સમયે અપેક્ષિત આયુષ્યની ધારણા એટલે નવા જન્મેલાં બાળકને જીવવાની શક્યતાના વર્ષો. નવું જન્મતું બાળક જેટલા વર્ષ જીવવાની અપેક્ષા રાખી શકે તે વર્ષોને જન્મ સમયે આયુષ્યની ધારણા કહેવાય છે. આમ જન્મ પછી વ્યક્તિ કેટલું આયુષ્ય ભોગવી શકશે તે

વિશેની તેની અપેક્ષાને જન્મ સમયે આયુષ્યની ધારણા કહી શકાય સામાન્ય રીતે દરેક વ્યક્તિ લાબાં આયુષ્યની અપેક્ષા રાખતો હોય છે પરંતુ તે માત્ર પોતાની ઈચ્છાથી લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી શકતો નથી લાંબું આયુષ્ય દેશની આર્થિક સામાજિક, શૈક્ષણિક આરોગ્ય વિષયક વગેરે ઘણાં પરિબલો પર આધાર રાખે છે. જુદાંજુદાં દેશોમાં આ બધાં પરિબલોમાં તફાવત હોય છે. અને તેથી જુદાંજુદા દેશોમાં વ્યક્તિઓનાં આયુષ્યમાં તફાવત જોવા મળે છે. જન્મદર એ પ્રત્યેક ૧૦૦૦ વ્યક્તિઓની વસ્તી દીઠ વર્ષ દરમિયાન જન્મેલા કુલ બાળકો દ્વારા વસ્તીમાં કેટલો વધારો થાય છે તે જાણવાનું માપ છે. આથી જન્મદરને (Birth-Rate) કહેવામાં આવે છે જેનો સંબંધ કુલ વસ્તી સાથે રહેલો છે. અત્રે એ નોંધવું જોઈએ કે જન્મદર એ પ્રત્યેક ૧૦૦૦ની વસ્તી દીઠ ગણવામાં આવે છે તે ટકાવારીમાં દર્શાવતો નથી. ભારતમાં જન્મદરનું પ્રમાણ ૧૯૫૧માં દર હજાર વ્યક્તિએ ૩૯.૯ હતું જે ૧૯૮૧માં ઘટીને ૩૭.૨ જેટલું ૧૯૯૧માં ઘટીને ૩૨.૫ ટકા જેટલું અને ૨૦૦૮માં ૨૨.૮ ટકા થયું હતું. જ્યારે ૨૦૧૩માં તેનું પ્રમાણ ૧૭.૩ ટકા થયું છે. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ૨૧.૪ અને શહેરમાં ૨૨.૯ ટકા થયું છે.

જન્મદરનું જેટલું મહત્ત્વ છે તેટલું જ મૃત્યુ દરનું છે. બાળકના જન્મથી વસ્તીમાં વધારો થાય છે, જ્યારે વ્યક્તિઓના મૃત્યુથી વસ્તીમાં ઘટાડો થાય છે વસ્તીમાં વર્ષ દરમિયાન થયેલા કુલ મરણને અમુક માપમાં રજૂ કરવાથી વસ્તીમાં થતો ઘટાડો ચોક્કસ સ્વરૂપે સમજી શકાય છે. જેમ મરણ દરપ્રતિ વર્ષ પ્રત્યેક ૧૦૦૦ની વસ્તી દીઠ જન્મેલા બાળકોનું માપ દર્શાવે છે, તેમ મૃત્યુદર પણ પ્રતિવર્ષ પ્રત્યેક ૧૦૦૦ વસ્તી દીઠ થયેલા મરણનું માપ દર્શાવે છે. આમ, કોઈ પણ દેશ કે પ્રદેશની કુલ વસ્તીમાં પ્રતિવર્ષ ૧૦૦૦ની વસ્તી દીઠ થતાં મૃત્યુ દર કે મરણ દર કહેવામાં આવે છે. મૃત્યુદર એ વસ્તીમાં વર્ષ દરમિયાન થતાં કુલ મરણને રજૂ કરે છે. આથી તેને મૃત્યુ દર(Crude death rate) કહેવામાં આવે છે. ભારતમાં મરણદરનું પ્રમાણ ૧૯૫૧માં દર હજાર વ્યક્તિએ ૩૭.૪ હતું તે ૧૯૯૧માં ૧૧.૪ થયું હતું ૨૦૧૧ માં ઘટીને ૭.૪ જેટલું થયું અને ૨૦૧૩માં ૫.૬ જેટલું છે.

ભારતમાં સ્વાસ્થ્યની જાળવણી પદ્ધતિના સંદર્ભમાં સ્વાસ્થ્ય ક્ષેત્રની લાક્ષણિકતા તપાસતા જણાશે કે ભારતમાં મુખ્ય બે પ્રકારના સ્વાસ્થ્ય ક્ષેત્ર- (૧) જાહેર સ્વાસ્થ્ય ક્ષેત્રે તથા (૨) ખાનગી સ્વાસ્થ્ય ક્ષેત્રે પ્રચલિત છે. આ સંદર્ભમાં એમ કહી શકાય કે ભારતમાં સામાન્ય સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ પૂરી પાડવાની પ્રાથમિક જવાબદારી કેન્દ્ર સરકારની સાથે સાથે રાજ્ય સરકારની પણ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એમ કહી શકાય કે જાહેર સ્વાસ્થ્ય ક્ષેત્ર અંતર્ગત સ્વાસ્થ્ય જાળવણીની સેવાઓ પૂરી પાડવાની જવાબદારી સ્થાનિક સરકાર, રાજ્ય સરકાર તથા કેન્દ્ર સરકાર એમ ત્રણેય સ્તરની સરકારોની સહિયારી જવાબદારી છે. ભારત સરકારના ધારાધોરણ અનુસાર ભારતમાં પ્રતિ ૨૦,૦૦૦ની વસ્તીએ એક પ્રાથમિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્ર(Primary Health Centre- PHC) પ્રતિ ૩,૦૦૦ની વસ્તીએ એક સ્વાસ્થ્ય સબ-સેંટર તથા પ્રતિ ૮૦,૦૦૦ની વસ્તીએ એક સામુદાયિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્ર(Community Health Centre-CHC) ની જરૂર હોવાથી તને પ્રસ્થાપિત કરવા જોઈએ એમ નક્કી કરવામાં આવેલ છે. ભારતના મોટા રાજ્યો અને નાના રાજ્યો અને કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોમાં સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રો માર્ચ-૨૦૧૩માં ભારતમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની સંખ્યા ૨૪૪૪૮ સબ-સેંટર ૧૫૧૬૮૪ અને સામુદાયિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રો ૫૧૮૭ હતા જેમાં માર્ચ-૨૦૧૪ માં વધારો થયેલો જણાય છે. પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની સંખ્યા ૨૫૦૨૦

અને સબ-સેન્ટર ૧૫૨૩૨૬ અને સામુદાયિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રો ૫૩૬૩ થયાં છે. સૌથી વધુ પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની સંખ્યા ઉત્તર પ્રદેશમાં ૩૪૯૭ હતી જ્યારે ચંદીગઢ માં ૦ હતી. સબ-સેન્ટર રાજસ્થાનમાં વધુ છે. અને ઉત્તર પ્રદેશમાં સામુદાયિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રો વધુ જોવા મળે છે.

૫. ગુજરાતમાં શિક્ષણ અને માનવ વિકાસ:

ગુજરાત રાજ્યની ગણના દેશના એક અગ્રણી આર્થિક રીતે વિકસિત રાજ્ય તરીકે થાય છે જેમ જેમ આર્થિક વિકાસ થવા પામ્યો. તેની સાથે શિક્ષણનું પ્રમાણ પણ ઉત્તરો ત્તર વધતું જોવા મળે છે. શિક્ષણ એ માનવીની પાયાની જરૂરિયાત છે. શિક્ષણ વિના કોઈ પોતાનો વિકાસ કરી શકે નહીં અને તેથી પોતાની તાકાત અને કૌશલ્યનો મુક્ત અને યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે નહિ. સામાન્ય રીતે શિક્ષણનું સ્તર તથા તેની ગુણવત્તાને ઘણાં બધા માપદંડો દ્વારા માપી શકાય તેમ છતાં સાક્ષરતા અંગેના આંકડા શૈક્ષણિક સ્તરને માપવા માટેનું એક ખૂબ જરૂરી માપદંડ છે. શિક્ષણથી, સમાજના અન્ય ક્ષેત્રો જેવા કે આરોગ્ય, મહિલા વિકાસ, રોજગાર બાળ વિકાસ, શ્રમ વગેરે પર ગુણાત્મક અસર થાય છે. શિક્ષણ આર્થિકવૃદ્ધિ અને વિકાસને પણ અસર કરે છે. શિક્ષણ ફક્ત લોકોના જીવનની ગુણવત્તા જ સુધારતું નથી, તે પ્રગતિની તકો પણ પૂરી પાડે છે. દેશમાં સાક્ષરતાના દરનું પ્રમાણ શિક્ષણની પરિસ્થિતિ સૂચવે છે. દેશની કુલ વસ્તીમાંથી શિક્ષણ મેળવેલી વસ્તીની ટકાવારી વડે દેશમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ જાણી શકાય. ગુજરાતમાં સાક્ષરતાનો દર પુરુષોમાં ૮૫.૮ ટકા અને સ્ત્રી સાક્ષરતા દર ૬૯.૭ ટકા છે. જ્યારે કુલ સાક્ષરતા દર ૭૮.૦ ટકા છે. ગુજરાતમાં પ્રાથમિક શાળામાં શાળા છોડી જવાનો દર વર્ષ ૧૯૯૯-૦૦માં ૨૨.૩૦ ટકા થી ઘટીને વર્ષ ૨૦૧૩-૧૪માં ૨.૦ ટકા થવા પામેલ છે. એ જ રીતે ધોરણ ૧થી ૭મા શાળા છોડી જવાનો દર વર્ષ ૧૯૯૯માં ૪૧.૪૮ ટકા થી ઘટી વર્ષ ૨૦૧૩-૧૪માં ૬.૯૧ ટકા થવા પામેલ છે. એપ્રિલ ૨૦૧૪-૧૫માં ગુજરાતમાં શિક્ષણ માટેની કુલ પ્રાથમિક શાળાએ છે. માધ્યમિક શાળા છે અને ઉચ્ચ સંસ્થાઓ છે. તેમાં વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકનું પ્રમાણ ૨૩.૯૧ વિદ્યાર્થી વર્ગખંડનું પ્રમાણ ૨૪.૧૬ ગુજરાતમાં જોવા મળે છે.

૬. ગુજરાતમાં સ્વાસ્થ્ય અને માનવ વિકાસ:

ગુજરાત રાજ્યના અગત્યના આરોગ્યના નિર્દેશકોનો અભ્યાસ કરીએ તો ગુજરાતમાં જન્મ સમયે આયુષ્યની ધારણા ૧૯૫૧-૬૦માં પુરુષોમાં ૬૦.૮ હતી જ્યારે સ્ત્રીઓમાં ૩૯.૨ જેટલી હતી. જે ૧૯૯૧-૯૫માં વધીને પુરુષોમાં ૬૦.૯ અને સ્ત્રીઓમાં ૬૨.૯ જેટલી થઈ આમ ત્યારબાદ જન્મ સમયેની આયુષ્યની ધારણામાં વધારો થતો ગયો છે તેમાંય ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની આયુષ્યની ધારણામાં વધારો થતો ગયો છે. ૨૦૦૬-૧૦માં સ્ત્રીઓમાં ૬૯.૦ અને પુરુષોમાં ૬૪.૯ જેટલું પ્રમાણ હતું. ઉપરના આંકડાઓ એ સ્પષ્ટ કરે છે કે જન્મ સમયેની આયુષ્યની ધારણા વધી છે. પ્રતિ હજાર જીવંત જન્મદીઠ એક વર્ષની વય સુધી પહોંચતા પૂર્વે થતાં બાળકોના મૃત્યુને બાળ મૃત્યુદર (Infant Mortality Rate) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં બાળ મૃત્યુનું પ્રમાણ ૨૦૦૯માં કુલ ૪૮ હતું જેમાં પુરુષોમાં ૪૭ એને સ્ત્રીઓમાં આ પ્રમાણ ૪૮ જેટલું હતું જ્યારે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં આ પ્રમાણ ૫૫ અને શહેરમાં ૩૩ હતું, ૨૦૧૩માં આ પ્રમાણ વધીને કુલ ૩૬ જેમાં છોકરાઓમાં ૪૩ અને સ્ત્રીઓમાં ૨૨ જોવા મળે છે.

કોષ્ટક: ૩. ગુજરાત રાજ્યના અગત્યના આરોગ્ય નિર્દેશકો દર્શાવતું કોષ્ટક:					
ક્રમ	વિગત	૧૯૭૧	૧૯૯૧	૨૦૦૧	હાલનું સ્તર
૧	જન્મદર (૧૦૦૦)	૪૦.૦	૨૭.૫	૨૪.૯	૨૧.૧ (SRS ૨૦૧૨)
૨	મૃત્યુદર (૧૦૦૦)	૧૬.૪	૮.૫	૭.૮	૬.૬ (SRS ૨૦૧૨)
૩	કુલ પ્રજનન દર	૫.૬	૩.૧	૨.૯	૨.૩ (SRS ૨૦૧૨)
૪	માતા મરણ દર દર ૧૦૦૦૦૦ જીવિત જન્મે	-	૩૮૯	૨૦૨	૧૨૨ (SRS ૨૦૧૨)
૫	બાળ મરણ દર દર(૧૦૦૦ બાળકોએ)	૧૪૪	૬૯	૬૦	૩૮ (SRS ૨૦૧૨)
૬	બાળ મરણ દર(૦-૪) દર(૧૦૦૦ બાળકોએ)	૫૭.૩	૩૧.૭	૧૮.૫	૧૨.૧ (SRS ૨૦૧૨)
૭	સંતતિ નિયમન સાધનોનો વપરાશ દર તમામ પદ્ધતિઓ(ટકામાં)	-	૪૪.૩	૪૯.૦	૬૬.૬ (SRS ૨૦૧૧)
૮	જન્મ સમયે અપેક્ષિત આયુષ્ય ૧.પુરુષ ૨.સ્ત્રી	અપ્રાપ્ય	૬૨.૪ ૬૪.૪ (૧૯૯૮- ૦૨)	૬૨.૯ ૬૫.૨ (૨૦૦૨- ૦૬)	૬૭.૨ ૭૧.૨ (૨૦૦૬-૧૦)

વિવિધ સ્તરે સારા આરોગ્ય આંતર માળખાની સ્થાપના અને જાળવણીમાં ગુજરાત રાજ્ય આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે. રાજ્યમાં ડિસેમ્બર-૨૦૧૩ના અંતે ૮ મેડિકલ કોલેજ સંલગ્ન હોસ્પિટલો, ૩૧૮ સામૂહિક આરોગ્ય કેન્દ્ર(જેમાં ૧૮ પેટા જિલ્લા હોસ્પિટલોનો સમાવેશ થાય છે.) ૧૧૫૮ પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર અને ૭૨૭૪ પેટા કેન્દ્રો કાર્યરત છે.

૭. ઉપસંહાર

અર્થશાસ્ત્રનાં પ્રારંભથી જ સમૃદ્ધિ હાંસલ કરવાની પ્રયુક્તિઓ વિચારાતી આવી છે. વિશ્વનાં અલ્પ વિકસિત રાષ્ટ્રોના અનુભવથી જણાયું કે માત્ર આર્થિક વૃદ્ધિ થતા સમાજનાં કુલ કલ્યાણમાં વધારો હાંસલ કરી શકાયો નથી. આથી સમાજનાં કુલ કલ્યાણમાં વધારો હાંસલ કરવા આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસની વિભાવનાઓમાં તફાવત કરવામાં આવ્યો છે. આયોજન યુગની શરૂઆતમાં મોટા ભાગના દેશો આર્થિક વૃદ્ધિને

મહત્વ આપતા હતાં અને આર્થિક વૃદ્ધિ થવાથી વિકાસના લાભો સમાજના તમામ વર્ગો સુધી સરખા પ્રમાણમાં આપમેળે પહોંચશે તેવો ગર્ભિત ખ્યાલ સેવવામાં આવે છે. પરંતુ તે હજી સુધી પહોંચી શક્યાં નથી. ભારતમાં સવાસ્થનો આંકનો અભ્યાસ કરીએ તો જણાશે કે ૧૯૮૦માં સવાસ્થ્ય આંક ૦.૫૫૪ જેટલો હતો તેમાંવધારો થયો છે વર્ષ ૨૦૧૩માં ૦.૭૧૪ થયો છે આમ ભારતમાં સવાસ્થ્યનો આંક આવક અને શિક્ષણના આંક કરતાં વધુ જોવા મળે છે. ઓસ્ટ્રેલિયામાં સવાસ્થ્યનું મૂલ્ય સૌથી વધારે જોવા મળે ભારતના માનવ વિકાસઆંકના મૂલ્ય પર સવાસ્થનાઆંક ની અસરકારકતાં વધુ જોવા મળે છે. જીડીપીની કુલ ટકાવારીના શિક્ષણ પરના ખર્ચનું પ્રમાણ ૧૯૯૭માં ૨.૮૩ ટકા હતું તે ૨૦૦૫માં ૩.૧૩ ટકા થયું હતું ૨૦૧૧માં તે ૩.૮૫ અને ૨૦૧૨માં ૩.૮૬ ટકા જોવા મળે છે. આમ છતાં શિક્ષણ પાછળ હજી વધારે પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવાની જરૂર છે

વૈશ્વિક સ્તરે અન્ય રાષ્ટ્રોની સાથે ભારતની સરખામણી કરતા ભારતની શું પરિસ્થિતિ છે જે તપાસતા ભારત કરતાં વિશ્વના ઘણાં દેશો આગળ છે. માનવ વિકાસ આંકની દૃષ્ટિએ ભારત પોતોના પડોશી દેશ શ્રીલંકા કરતા પાછળ છે જ્યાં ભારતે હજી ઘણી પ્રગતિ કરવાની તેમજ અર્થતંત્રના માળખામાં ઘણાં પરિવર્તન કરવાની જરૂર છે. ઉપરોક્ત માહિતી મુજબ જો ભારતનાં સંદર્ભમાં સમગ્ર કક્ષાએ અભ્યાસ કરીએ તો ભારતની પરિસ્થિતિ સારી નથી જોવા મળતી એજ રીતે ગુજરાતની વાત કરીએ તો ગુજરાતમાં ઘણો વિકાસ થયો છે પરંતુ માનવ વિકાસની દૃષ્ટિએ હજી ગુજરાત ૬ ક્રમે આવે છે. આમ, માનવ વિકાસના સંદર્ભે હજી અન્ય રોજ્યોની તુલનામાં ઘણો વિકાસ કરવાનો છે.

સંદર્ભ

1. ખખ્ખર ડો. કે.કે. (૨૦૧૩), "વિકાસનું અર્થશાસ્ત્ર અમર્ત્ય સેનનો પરિપેક્ષ્ય" શાંતિ સંશોધન કેન્દ્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ
2. દેસાઈ હસમુખ, (૨૦૧૩) ગુજરાતના વંચિતો: માનવ વિકાસના સંદર્ભમાં ગુજરાત રાજ્ય અર્થશાસ્ત્ર પરિષદ આણંદ, ફેબ્રુઆરી
3. શુલ્કઝથીચોડોર ડબલ્યુ, (૧૯૯૬) "માનવમુડીનો ખ્યાલ", માધુકરી, (અનુવાદક: મંજુલા નાયક), જુલાઈ, અંક-૧ પાન.નં-૪૪-૪૮
4. શુક્લ નિમિષા, (૨૦૦૫) "માનવવિકાસ" અધ્યાપક કાર્યશાળા લેખ. અર્થશાસ્ત્ર ભવન, ભાવનગર યુનિવર્સિટી
5. માનવ વિકાસનાં આધરસ્તંભો, (૨૦૦૯) માનવવિકાસ નિયામક કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર
6. ગુજરાત સરકાર (૨૦૧૩-૧૪), સામાજિક આર્થિક સમીક્ષા.
7. વસ્તી ગણતરી અહેવાલ ભારત સરકાર-૨૦૧૧
8. પ્રાયમરી સેન્સસ એબસ્ટ્રાક્ટ-સ્કેડ્યુલ કાસ્ટ એન્ડ સ્કેડ્યુલ-ટ્રાયબલ સેન્સસ ઓફ ઈન્ડિયા, (૨૦૧૧)
9. ડિસ્ટીક ઈન્ફરમેશન સિસ્ટમ ફોર એજ્યુકેશન (ઉ-ડાઈસ), ૨૦૧૪-૧૫.
10. ગુજરાત માનવ વિકાસ અહેવાલ : ૨૦૦૪
11. National Family Health Surve, India 2005-06 (NFHS-3)
12. Rural Health Infrastructure in india, 2014

13. Rural and Urban Profile in Gujarat state (2001 and 2011), Directorate of Economics and statistics government of Gujarat, Gandhinager.
14. Socio-Economic Review, Gujarat stae,2010-11,Directorate of Economics and Statistice,Government of Gujarat, Gandhinager.
15. Statistical Profile of Scheduled Tribes in India- 2013
16. State, District and Talukawise Scheduled Castes and Scheduled tribe statistics in Gujarat state Gandhinager(2001, and 2011).
17. Silent Features Of Census 2011(All India & Gujarat)Gandhinager,December,2011.
18. Sample Registration System Register, Genral,India, September,2014(SRS Bulletin).
19. UNDP Human Development Report 2014
20. <http://hdrstats.undp.org/gn/indicators/103106/htmp>
21. <http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LEOO.IN>
22. <http://esa.un.org/undp/>
23. <http://data.un.org/data.aspx?d=unesco&F=series> %3AxGDP_FSGOV.10.21AM 1/8/15
24. <http://www.nird.org.in/Rural%20Development%20statistics%2011-12/data/sec-10Pdf> (Table-10.19)
25. <http://nrhm.gujarat.gov.in/health-services.html> (Assessed: 19/6/201516:55)
26. <http://hdr.undp.org/en/content/health-index> (Accessed: 12/08/15, 2:05PM)

*****

VIPULBHAI SUKHABHAI GAMIT
M.PHIL STUDENT
DEPARMENT OF ECONOMICS
GUJARAT VIDHIYAPITH AHEMDABAD

Copyright © 2012- 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By : Knowledge Consortium of Gujarat